

‘Weg met den troon, weg met de koningin!’

Republikeinse uitingen in het parlement

Bert van den Braak

Het republikeinse geluid heeft in het Nederlandse parlement lange tijd geheel ontbroken, en als het al klonk, dan was dat meestal tijdelijk en zonder veel weerklank. Slechts zelden waren er pleidooien voor (volledige) afschaffing van de monarchie en voor invoering van de republiek. Het Nederlandse staatsbestel had immers de nodige republikeinse trekjes, zoals Busken Huet al in 1865 constateerde: Nederland is een ‘republiek met een Oranjevorst als erfelijk voorzitter’.¹ Discussies over de monarchie gingen veelal over de kosten, het aantal leden, vermeende invloed (of zelfs macht), of – zoals dit jaar – over de eed. Niettemin werd het koningschap al in de negentiende eeuw door sommige politici als on-Nederlands beschouwd; ons land is immers van oudsher een republiek.² Maar pas met de komst van de socialisten, eerst Domela Nieuwenhuis (in 1888) en daarna de SDAP (in 1897), werd het koningschap echt ter discussie gesteld. Communisten riepen in 1932 zelfs op Prinsjesdag: ‘Weg met de koningin!’ Na 1945 liet eigenlijk alleen de PSP in het parlement soms nog een principieel republikeins geluid horen. Een overzicht.

Negentiende eeuw

Het koningschap werd in de negentiende eeuw door velen beschouwd als een samenbindend instituut, dat partijtwisten, waaraan de Republiek in 1795 ten gronde was gegaan, moest voorkomen. De monarchie werd voorts na de Bataafs-Franse tijd gezien als een staatsvorm waarmee kon worden voorkomen dat een kleine klik regenten opnieuw de dienst zou gaan uitmaken. Voor velen was niet zozeer de monarchie, als wel de band met Oranje van doorslaggevende betekenis. Met name liberale politici stelden dat Nederland geen monarchie pur sang was, maar een republiek met een erfelijke Oranjevorst aan het hoofd. Oranje was, zo stelde onder anderen de liberaal W.H. de Beaufort in 1884, de ‘naam’ waaronder allen zich in 1813 hadden verenigd en niet langer, zoals tijdens de Republiek, een partij.³ De erfelijke, aan ‘Oranje’ gekoppelde monarchie werd als passend gezien voor een stabiele, ‘moderne’ en voor velen tevens protestantse natie. Door een grondwet en een gekozen volksvertegenwoordiging met wetgevende bevoegdheden leken er voldoende waarborgen te zijn voor een evenwichtig bestel.

Van dat evenwicht bleek zowel onder Willem I als Willem II overigens (nog) niet volledig sprake te zijn. Nadat in 1840 de (strafrechtelijke) ministeriële verantwoordelijkheid was ingevoerd, waardoor ministers medeverantwoordelijkheid gingen dragen voor regeringsdaden van de Koning, en vervolgens in 1848 de stelregel ‘de koning regeert, de ministers zijn verantwoordelijk’ leidend werd, was het koningschap – zeker in theorie – echter ontdaan van zijn politieke lading. Het ‘onschendbare’ koningschap moest daarna nog wel vaste vorm krijgen, en dat kostte enige tijd. Willem III had tijd nodig om te wennen aan een ondergeschikte rol,

maar ondanks diverse botsingen met ministers, die deels samenhangen met zijn karakter, bleef het instituut onaangetast.

Pas toen in 1884 Alexander, de laatste zoon van Willem III, stierf en er een meisje (Wilhelmina) overbleef als enige troonopvolger, kwam er voorzichtig enige discussie over de staatsvorm. Er bestond in antirevolutionaire kring vrees voor het weinig lonkende perspectief dat het koningschap door het toekomstige huwelijk van de kroonprinses zou overgaan op een vreemd vorstehuis; Kuyper meende dat met de dood van Willem III het Huis van Oranje zou uitsterven.⁴ Maar een alternatief voor het erfelijk koningschap werd niet aangedragen.

De liberaal S. van Houten liet zich in de Verenigde Vergadering op 1 augustus 1884 bij de behandeling van het wetsvoorstel tot aanwijzing van Emma als mogelijke regentes nogal relativerend uit over de betekenis van het koningschap. Hij zei: '[Die] bezorgdheid wordt echter getemperd door de overtuiging dat de Kroon in ons Staatsstelsel nu reeds [...] is veeleer een ornament dan het fundament.'⁵

Eerste republikeinse uitingen

Het opkomende socialisme zorgde voor een nieuw geluid. De socialisten keerden zich tegen de gevestigde machten en verhoudingen in de samenleving en daarmee ook tegen het koningschap. In het blad *Recht voor Allen* hekelde F. Domela Nieuwenhuis in 1886 de volgens hem kunstmatig gekweekte sympathie van de bevolking voor de koning – een koning die weinig werk maakte van zijn 'baantje'.

De eerste parlementaire uiting van republikeinse gezindheid kwam eveneens van Domela. In 1890 onderschreef hij als enige niet het Adres van rouwbeklag dat de Kamer aan koningin-regentes Emma zou sturen na het overlijden van haar echtgenoot, koning Willem III. Domela verklaarde dat velen geneigd waren te zeggen 'de mortuis nil nisi bene [over de doden niets dan goed]', maar dat dit niet voor hem gold. Hij protesteerde er allereerst tegen dat in het ontwerp-Adres de Kamerleden werden voorgesteld als vertegenwoordigers van de gehele natie. Ten tweede was er volgens hem in het geheel geen sprake van rouw bij een groot deel van de bevolking. Als republikein wilde hij eer doen toekomen aan iedereen die daarop aanspraak mocht maken, maar de overleden koning behoorde daar in zijn ogen niet toe. Geen van de andere Kamerleden reageerde hierop.⁶

Toen in februari 1891 een wetsvoorstel tot regeling van het inkomen van de Kroon werd behandeld, beperkte Domela zich tot kritiek op de inhoud en onthield hij zich van een republikeins betoog. Hij stelde voor het inkomen te laten zoals tijdens Willem III en pas bij de meerderjarigheid van de koningin een definitieve regeling te treffen. Hij diende daartoe een amendement in, dat echter onvoldoende werd ondersteund om in de beraadslagingen te kunnen worden betrokken.⁷ Domela had in 1890 evenmin de twee Verenigde Vergaderingen bijgewoond waarin Emma de eed aflegde als regentes, noch vergaderingen waarin besluiten over het waarnemen van het koninklijk gezag waren besproken.

Met de komst in 1897 van sociaaldemocraten werd het republikeinse geluid in de Tweede Kamer sterker. De twee gekozen SDAP'ers, P.J. Troelstra en H.H. van Kol, ontbraken al direct bij de beëdiging door de koningin van de na verkiezingen gekozen leden. Dit gebeurde tot en met 1905 nog collectief ten paleize.⁸

Hedendaags republicanisme: Hans Maessen, campagneleider van het Nieuw Republikeins Genootschap, april 2013

[Foto: NRC Handelsblad]

Een eerste debat waarin Troelstra het principiële republikeinse standpunt verdedigde, was op 27 september 1898 bij de behandeling van het ontwerp-Adres van Antwoord (het debat over de troonrede). Troelstra ging toen in op het feit dat de sociaaldemocraten (net als de onafhankelijke socialist G.L. van der Zwaag) waren weggebleven bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Hij betoogde dat de leuze 'Oranje Boven!' niet langer een antikapitalistische strekking had, zoals ten tijde van de Republiek. Oranje was volgens Troelstra niet de steunpilaar van de 'kleine luiden' tegenover de regenten, maar verbonden aan de heersende klasse, de bourgeoisie. De sociaaldemocratische voorman betwistte dat het volk zo koningsgezind was en deed nogal schamper over de feestvreugde in met name Amsterdam. Dat de monarchie een waarborg was voor nationale eenheid kon volgens hem moeilijk worden volgehouden. Sociaaldemocraten waren op diverse plaatsen belaagd door oranjegezinden.⁹ Dat hij het instituut aanviel, had, zo zei hij, overigens niets te maken met de persoon van de koningin. In ridderlijkheid ten opzichte van een jonge vrouw – of zij nu arbeidster of vorstin was – wilden de sociaaldemocraten voor niemand onderdoen.

Een tweede gelegenheid waarbij Troelstra zich kritisch over de monarchie uitliet, was bij de behandeling in januari 1901 van de goedkeuringswet voor het huwelijk van koningin Wilhelmina met hertog Heinrich van Mecklenburg. Die behandeling vond toen (dat was zo tot 1983) nog afzonderlijk in beide Kamers plaats. Troelstra noemde het huwelijk geen zaak van grote betekenis, want eigenlijk had het kabinet via een proclamatie en de Tweede Kamer via een huldeblijk al ingestemd met het huwelijk. Troelstra 'plaagde' een beetje door de toekomstige echtgenoot 'haren jeugdigen Nimrod' te noemen. Toen de Voorzitter hem hiervoor berispte, antwoordde hij dat Nimrod een geweldige jager was en dat dit dus geen belediging kon worden genoemd.¹⁰ Ook nu werd niet het instituut aangevallen, maar bleef het bij opmerkingen over zaken als uiterlijk vertoon en rechtsongelijkheid.

Zowel in 1898 als 1901 reageerden de overige Kamerleden afwijzend op de kritische opstelling. Dat was nog sterker het geval op 22 december 1908. Troelstra zei toen:

Mijnheer de Voorzitter! Ik acht mij geroepen, waar hier naar aanleiding der demonstratie, die wij zooeven hebben bijgewoond, gesproken is namens de gansche Kamer, de verklaring af te leggen, dat er leden in deze Kamer zijn, die in het zoo pas medegedeelde geen aanleiding vinden om zich voor deze demonstratie verantwoordelijk te stellen.¹¹

Troelstra zei dit nadat in de Tweede Kamer gejuich had opgeklonken omdat minister-president Heemskerk melding had gemaakt van de zwangerschap van de koningin. Kamervoorzitter J. Röell reageerde hierop met de constatering dat de Kamer met vreugdevolle aandoening kennis had genomen van de mededeling van de minister. Maar dat gold dus niet voor iedereen, zo bleek uit de reactie van Troelstra. Toen hij het woord vroeg, klonk alom: ‘Neen, neen, niet geven’, maar de Voorzitter zag geen grond om de socialistische voorman het zwijgen op te leggen. De korte verklaring van Troelstra ontlokte de liberale afgevaardigde K. Reyne de uitroep ‘Bah!’, terwijl het liberale Kamerlid J.W. IJzerman hem toeriep: ‘Daar zul je plezier van beleven bij de verkiezingen.’

Troelstra – die volgens de dagboekantekeningen van W.H. de Beaufort ‘doodsbleek’ was – stelde overvallen te zijn geweest door de melding van de minister, waardoor de socialisten geen gelegenheid hadden gekregen zich uit de zaal te verwijderen. Zijn fractiegenoot J.H.A. Schaper had tevergeefs geprobeerd Troelstra te weerhouden van een reactie, maar die had gemeend niet te mogen zwijgen.¹²

Interbellum

Een nieuwe verbale aanval op de monarchie kwam pas op 1 oktober 1918. Hoewel het Adres van Antwoord door de Tweede Kamer in 1906 was afgeschaft, wilden communisten en sociaaldemocraten dat jaar wel een dergelijke reactie geven op de troonrede. De grote problemen door de oorlogsomstandigheden, zoals voedselschaarste, maakte dat volgens hen wenselijk. Het leek vooral een goede manier om direct de confrontatie aan te gaan met het pas aange-treden christelijke kabinet.

De nieuwgekozen communist (al heette de communistische partij toen nog SDP) D. Wijnkoop keerde zich voluit tegen het koningschap. Hij zei dat het koningschap zo spoedig mogelijk diende te verdwijnen, omdat het een drijfkracht achter de zwartste reactie was. Er kwam overigens geen Adres van Antwoord, maar het regeringsbeleid kwam via interpellaties wel op de agenda. In november 1918, bij de bespreking in de Tweede Kamer van de onrust in het leger, ging de revolutionair-socialist H. Kolthek nog verder. Hij bepleitte de revolutie, ‘omdat de geschiedenis ons leert, dat nog nooit een heerschende klasse anders dan door geweld afstand van haar macht heeft gedaan’.¹³

Toen de Tweede Kamer in 1921 voorstellen tot herziening van de grondwet besprak, werd in het parlement voor het eerst een fundamenteel debat gevoerd over de staatsvorm. De communist W. van Ravesteijn erkende dat afschaffing van het koningschap, anders dan via revolutie, niet mogelijk was. Wel vond hij dat zodra de Oranjedynastie was uitgestorven, een republikeinse staatsvorm diende te worden ingevoerd.¹⁴ Troelstra kwam in oktober 1921 met

het amendement om in de Grondwet op te nemen dat er bij het ontbreken van een troonopvolger een volksstemming moest komen. Daarin zou worden beslist over de vraag: monarchie (met nieuwe dynastie) of republiek? Communisten en vrijzinnig-democraten kwamen met grotendeels identieke amendementen.

Op 3 november 1921 gaf Troelstra een uitvoerige toelichting op zijn amendement. Hij zei onder meer dat als Willem III president en geen koning was geweest, hij ongetwijfeld zou zijn afgezet. Hij erkende dat Wilhelmina het veel beter deed. Ook voor haar gold dat haar koningschap naar buiten toe was omgeven met veel pracht en praal, maar feitelijk betekenisloos was. Hij vond het Oranjestad niet geschikt voor het vertegenwoordigen van de eenheid van de natie, gezien de rol die het had gespeeld in zowel de godsdienst- als klassenstrijd. Een goede president kon hetzelfde presteren als een koning, maar zou tenminste democratisch zijn gekozen. Bij een moderne maatschappij paste volgens Troelstra het beste een republiek.¹⁵ Toch gingen de sociaaldemocraten niet verder dan het openen van de mogelijkheid om op termijn een uitspraak te vragen over invoering van de republiek. Amendementen daarover werden echter verworpen.

Troelstra's vertrek uit de Kamer, in 1925, zorgde voor een kleine koerswijziging bij de SDAP. In 1926 woonden veertien sociaaldemocratische Kamerleden de opening van de zitting van de Staten-Generaal bij. Toen hiertegen in de partij nadien echter protesten opklonken, werd besloten hiervan in de toekomst af te zien. In 1933 nam de SDAP niettemin afscheid van haar republikeinse strijdpunt. In een rapport over vernieuwing van de tactiek, dat was geschreven onder leiding van partijleider J.W. Albarda, werd de monarchie als grondwettige staatsvorm erkend.¹⁶ Enerzijds bleek de bevolking daar in meerderheid voor te zijn en anderzijds lieten de Scandinavische landen en Groot-Brittannië zien dat het koningschap heel goed kon samengaan met een (sociaal)democratisch bewind. In hetzelfde rapport werd erkend dat nationale gevoelens niet per se strijdig waren met een internationale oriëntatie. Was in 1933 SDAP-veteraan Schaper als enige sociaaldemocraat aanwezig in de Ridderzaal, in 1934 woonden zeventien sociaaldemocratische Kamerleden de voorlezing van de troonrede bij. Een enkele uitzondering daargelaten, bleven zij dat voortaan doen. Noch bij de behandeling van het voorstel in 1937 om het inkomen van de Kroon te verhogen, noch bij de goedkeuringswet voor het huwelijk van Juliana en Bernhard maakten de sociaaldemocraten bezwaren.

Een heftige antimonarchale uiting was er op 20 september 1932 wel geweest van de zijde van de communisten. L.L.H. de Visser en D. Wijnkoop, die voor het eerst op Prinsjesdag aanwezig waren in de Ridderzaal, riepen onmiddellijk na het uitspreken van de troonrede: ‘Weg met den troon, weg met de koningin!’ Dit werd evenwel direct grotendeels overstemd door de andere Kamerleden, die de koningin toejuichten en vervolgens het Wilhelmus aanhieven.¹⁷ Heel wat minder opgewonden was De Visser bij de behandeling in januari 1937 van het voorstel tot grondwetsherziening over de kosten van het koningschap. Hij zei weliswaar nog altijd voorstander te zijn van de republiek, maar inmiddels was dat voor de communisten geen politieke prioriteit meer.

Na 1945

De rol van koningin Wilhelmina tijdens de bezettingsjaren deden antimonarchale geluiden lange tijd verstommen. Bij de inhuldiging van koningin Juliana in september 1948 waren zelfs

vijf van de tien communisten (er waren twee vacatures in de senaat) aanwezig. En toen op 7 maart 1961 in de Tweede Kamer werd stilgestaan bij het koperen regeringsjubileum van de koningin werd namens alle fracties hulde gebracht.

Niettemin verklaarde drie maanden later PSP-Kamerlid N. van der Veen principieel voor de republiek te zijn. Hij deed dit bij de behandeling van een wetsvoorstel over verhoging van de bedragen voor de kosten van het koningschap. De PSP-afgevaardigde drukte zich echter zeer voorzichtig uit en liet weten juist geen principiële discussie te willen voeren. De vorstin had, zo zei de PSP'er, in de lijn van de Oranjes alles gedaan om die principiële bezwaren te doen verstommen. Hij sprak verder van de voortreffelijke wijze waarop Juliana haar 'moeilijke en vaak eenzame' taak uitoefende. Hij zette alleen vraagtekens bij de verhoging, daar waar velen door 'beperkende maatregelen' werden getroffen. Nu was het de PSP wel wat moeilijk gemaakt, zo zei Van der Veen. Een volgende keer kon er beter worden gestreefd naar een eensgezinde beslissing.¹⁸ Het wetsvoorstel werd overigens zonder tegenstem aangenomen.

Uit dit milde commentaar van de enige republikeinse partij in het parlement leek te kunnen worden afgeleid dat het koningschap feitelijk algemeen aanvaard was. Dat bleek begin jaren zestig echter toch niet het geval te zijn. Discussie over de huwelijken van de prinsessen Irene (die trouwde met een katholieke Spaanse troonpretendent) en Beatrix zorgden voor een breder debat over de monarchie. De in de PVDA opgekomen beweging Nieuw Links zou in 1966 pleiten voor afschaffing van de monarchie na het einde van de regeerperiode van Juliana.

Vooraf de bij een deel van de PVDA levende bezwaren tegen een Duitse prins-gemaal door het voorgenomen huwelijk van prinses Beatrix en Claus von Amsberg legde in 1965 latente republikeinse gevoelens bloot. Dit was voor fractievoorzitter G.M. Nederhorst reden om in een brief aan 73 partijgenoten uit te leggen waarom steun van de goedkeuringswet voor het huwelijk beter was dan afwijzing daarvan. Nederhorst somde allerlei bedenkingen op tegen prinses Beatrix als toekomstig staatshoofd, maar gaf aan haar de voorkeur boven een republiek met een president van KVP-huize (hij noemde Luns of De Quay). De PVDA-fracties stemden in beide Kamers in overgrote meerderheid voor de wet.¹⁹ De PSP keerde zich in beide Kamers wel tegen goedkeuring van het huwelijk. Voor die partij was het republikeinse standpunt daarbij leidend, al waren er specifieke bezwaren tegen dit huwelijk.

Die heftige debatten bleken echter vooral 'oprispingen' te zijn, al waren er in 1970 in de PVDA-Tweede Kamerfractie nog enkelen die zich keerden tegen wetgeving over het inkomen van de Kroon – en al bevonden zich onder de vijftien afwezigen bij de inhuldigingsplechtigheid van koningin Beatrix op 30 april 1980 behalve de twee PSP-parlementariërs ook zeven PVDA'ers, van wie drie vanwege principiële redenen (een vijfde 'republikein' was de D66'er Ch. Mertens).

In 1976 was het echter juist het progressieve kabinet-Den Uyl dat ervoor zorgde dat de monarchie de Lockheed-affaire 'overleefde', door geen vervolging tegen de prins te laten instellen toen was aangetoond dat de Amerikaanse vliegtuigfabriek Lockheed prins Bernhard had omgekocht. De PSP sprak zich daar toen als enige wel voor uit.

Tijdens de behandeling van de voorstellen over het grondwetshoofdstuk over het koningschap, op 21 januari 1981, herhaalde de PSP'er A.G. van der Spek nog eens de principiële keuze van zijn partij voor de republiek. Hij noemde als argumenten tegen een onschendbaar, erfelijk staatshoofd het koninklijke vetorecht bij wetgeving en de rol bij de formatie. Nog belangrijker vond hij echter dat de Koning werd gezien als symbool van nationale eenheid. Dat was

volgens hem een rem op mondiaal denken en steun voor nationaal, nationalistisch en zelfs hypernationalistisch denken, met alle gevaren van dien. Hij sprak zich uit voor een gekozen staatshoofd op wiens functioneren kritiek mogelijk moest zijn. Ook dat staatshoofd zou een louter representatieve functie moeten vervullen en geen deel moeten zijn van de regering, noch een rol moeten spelen bij de formatie. Van der Spek zag zelfs wel iets in het Zwitserse model, waarbij ministers roulerend het presidentschap vervullen.²⁰

Ook ditmaal stond de PSP alleen. De PVDA'er S. Patijn erkende dat in het beginselprogramma van zijn partij sinds 1977 stond dat een erfelijk staatshoofd werd afgewezen. De PVDA had echter geen enkele moeite met het erfelijk koningschap onder het Huis van Oranje. Respect voor en instemming met de wijze waarop de leden van het Huis van Oranje de afgelopen decennia het koningschap hadden vervuld, maakten dat het vraagstuk van de staatsvorm geen punt van debat was voor de PVDA.²¹ De PSP stemde als enige in beide lezingen tegen het wetsvoorstel over aanpassing van de grondwettelijke bepalingen over het koningschap.

Republikeinse 'uitingen' zouden na 1981 beperkt blijven tot het vanwege principiële redenen niet bijwonen van de Verenigde Vergadering op Prinsjesdag. Het ging daarbij om de PSP'ers, enkele GroenLinks-parlementariërs en de PVDA'er P. de Visser. Uit de kring van GroenLinks kwam rond de eeuwwisseling ook verzet tegen toestemming voor het huwelijk van enkele prinsen. Bij de troonswisseling in 2013 ontstond nog discussie over de vraag of parlementariërs de eed of belofte aan de vorst moesten afleggen.

Principiële debatten over de staatsvorm zijn er in het parlement in tweehonderd jaar vrijwel niet geweest en voor zover dat geluid werd gehoord, werd al spoedig erkend dat voorstellen tot afschaffing van de monarchie (vooralsnog) onhaalbaar waren. De erfelijke monarchie onder het Huis van Oranje stond en staat in het parlement 'als een huis'.

Noten

- 1 www.parlement.com/id/vjbcchazjuqb/en_toen_kwam_er_geen_oranjevorst (geraadpleegd op 23 augustus 2013).
- 2 Zie o.a. Cees Fasseur, *De gekroonde republiek* (Amsterdam 2011).
- 3 *HTK* 1886-1887, p. 832.
- 4 Zie over de opvattingen van Kuyper: Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006) p. 448-499.
- 5 *Handelingen Verenigde Vergadering* 1884, p. 9.
- 6 *HTK* 1890-1891, p. 156.
- 7 *Ibidem*, p. 815.
- 8 In mei 1888 werden de nieuwe Kamerleden, vanwege ziekte van de koning, beëdigd door de tijdelijk Kamervoorzitter. Domela was daardoor niet voor de vraag gesteld of hij naar de koning moest gaan.
- 9 *HTK* 1898-1899, p. 47.
- 10 *HTK* 1900-1901, p. 916.
- 11 *HTK* 1908-1909, p. 1467.
- 12 J.P. de Valk en M. van Faassen (red.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918*, Eerste band: 1874-1910 (Den Haag 1993) p. 451-452.

- 13 *HTK* 1918-1919, p. 390-391.
- 14 *HTK* 1921-1922, p. 351-352.
- 15 *Ibidem*, p. 346-349.
- 16 H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de sociaal-democratische arbeiderspartij van 1880 tot 1940* ('s-Gravenhage 1969) p. 284-285.
- 17 E. van Raalte, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952* (Den Haag 1952) p. 43.
- 18 *HTK* 1960-1961, p. 1037.
- 19 N. Cramer, *Wandelingen door de Handelingen* (Den Haag 1975) p. 310-314.
- 20 *HTK* 1980-1981, p. 2458.
- 21 *Ibidem*, p. 2453.